

Ευτοπία VS Δυστοπία

05/01/2012 | » [Efor](#)

Εισαγωγή

Στις καθημερινές μας συζητήσεις ακούμε πολλούς ανθρώπους να καταφέρονται με χαρακτηρισμούς όπως «ουτοπικό», «ανεφάρμοστο», «ενάντια στην ανθρώπινη φύση» αναφερόμενοι στα προτάγματα της άμεσης δημοκρατίας και της αυτονομίας στην πολιτική, κοινωνική, πολιτισμική και οικονομική σφαίρα της ζωής. Αντί να επεξεργαστούν και να συνδιαμορφώσουν προτάσεις που θα συμβάλλουν στην εξέλιξη των κοινωνιών και του ίδιου του ανθρώπου, αναμασούν και διαιωνίζουν τις αξίες του κυρίαρχου κοινωνικού φαντασιακού για «σκληρότερη δουλειά», «εφαρμογή των νόμων», «υπομονή». Τι ακριβώς υπερασπίζονται; Τη δυστοπία του σήμερα, σε όλα τα επίπεδα. Την ευημερία των λίγων εις βάρος των πολλών. Την απληστία που χαρακτηρίζει τον καθένα, από τον φτωχότερο έως τον πλουσιότερο. Την περιφραγμένη ελευθερία μέσα στα πλαίσια μιας ψευδεπίγραφης δημοκρατίας. Την εργασία ως καταναγκασμό και τον ορισμό της προσφοράς, μόνο ως συνδυασμό της ζήτησης. Την ελευθερία της αγοράς, που είναι συνώνυμη με την ελευθερία του κυρίαρχου να διευρύνει την κυριαρχία του. Την ανταγωνιστικότητα ως προσόν, και το συναγωνισμό ως αφέλεια. Τον ατομικισμό που διαβρώνει κάθε υγιή διάσταση της προσωπικότητας του ατόμου.

Οι υμνητές του Νεοφιλελευθερισμού εμφανίζουν τους παραλογισμούς τους ως προφανείς και αυτονόητους, την στιγμή που η απόλυτη ελευθερία των κινήσεων του κεφαλαίου καταστρέφει ολόκληρους τομείς της παραγωγής σε όλες σχεδόν τις χώρες και που η παγκόσμια οικονομία μεταμορφώνεται σε πλανητικό καζίνο.

(Κορνήλιος Καστοριάδης, «Η «ορθολογικότητα» του καπιταλισμού» σ.11)

Τί ακριβώς υπηρετούμε εμείς με την απάθειά μας; Την απο-πολιτικοποίηση της κοινωνίας και τον ατομικισμό, την εκμετάλλευση και τον ρατσισμό, μαζί με την πολυπολιτισμικότητα ως εργαλείο καταπίεσης των μεταναστών και αποπροσανατολισμού της κοινωνίας, αποκρύπτοντας τη δυνατότητα της υγιούς διαπολιτισμικότητας; Σε όλα αυτά, τα οποία θα αναλύσουμε παρακάτω αντιπαράκειται ο δρόμος για την μετάβαση από τη δυστοπία στην ευτοπία.

Ως ευτοπία θα χαρακτηρίζαμε την ουτοπία ανασυγκρότησης, που δεν έχει σχέση με την ονειροφανταστική ουτοπία των λογοτεχνών. Αντιθέτως, αποτελεί επιθυμία και όραμα ενός ανασυγκροτημένου περιβάλλοντος, που είναι καλύτερα προσαρμοσμένο στην αρμονική συμβίωση όλων των ανθρώπων, σε σύγκριση με τη σύγχρονη αξιακή βαρβαρότητα. Η ευτοπία δεν είναι το αντίθετο της πραγματικότητας, αλλά η προβολή μιας δικαιότερης κοινωνίας, πιο ανθρώπινης και λειτουργικής. Επιτρέπει τη συμφιλίωση του παρόντος με το μέλλον, του πρακτικού με το ιδεατό. Αν παραιτηθούμε από την επιδίωξη της ευτοπίας, αντιμετωπίζοντάς την επιπόλαια σαν ένα άλλο είδος ουτοπίας, μεταμορφωνόμαστε αυτόματα σε θύματα των ευτελών καταναλωτικών φαντασιακών που προσφέρει απλόχερα το σύγχρονο καπιταλιστικό σύστημα. Δεν θεωρούμε, όμως, την ευτοπία μια συγκεκριμένη ιδεαλιστική κατάσταση, ούτε ισχυριζόμαστε ότι υπάρχει μόνο ένας δρόμος προς την πραγμάτωσή της. Κάτι τέτοιο, συνεπάγεται την διαδικασία της συνεχόμενης κατάθεσης προτάσεων, αμφισβήτησης, ενστερνισμού συγκεκριμένων (πλην ανοικτών) θέσεων και την δράση προς την εφαρμογή τους. Είναι η διέξοδος μας από την βαρβαρότητα.

Ο κόσμος της δυστοπίας

Από τα τέλη του 19ου αιώνα η δημιουργία διάφορων κοινωνικών κινημάτων είχε ως αποτέλεσμα την περαιτέρω διεύρυνση των πολιτικών δικαιωμάτων και ελευθεριών στο δυτικό κόσμο: επαναστάσεις (ανεξαρτήτως αν πέτυχαν ή όχι), η δύναμη του εργατικού κινήματος, οι αντιστάσεις στα ολοκληρωτικά καθεστώτα, οι αγώνες για τη φυλετική ισότητα, τα φεμινιστικά κινήματα, όλα αυτά σημάδεψαν ριζικά το πολιτικό σκηνικό του περασμένου αιώνα, σε συνδυασμό με τους δύο μεγάλους πολέμους και τα ολοκληρωτικά κινήματα (Ναζισμός και Μπλοσεβικισμός), τον Ψυχρό Πόλεμο που συνέβαλε στη διαίρεση του κόσμου σε Ανατολικό και Δυτικό μπλοκ, και τέλος, την κονιορτοποίηση του μαρξισμού-λενινισμού που αποτέλεσε την ταφόπλακα

στο όραμα για της κομμουνιστικής απελευθέρωσης. Όλα αυτά τα γεγονότα διαμόρφωσαν καθοριστικά την πολιτική σκέψη. Το πλήθος αυτού του ιστορικού υλικού και τα διδάγματα που εμείς παίρνουμε σήμερα, μας καλούν για μια γενική επανεξέταση όλων των πολιτικών φιλοσοφιών.

Από την μια πλευρά, ποιός δεν είναι δύσπιστος σήμερα με τα προτάγματα που προωθούν τη ριζική αλλαγή της κοινωνίας, έπειτα από τα τόσο σοβαρά εγκλήματα που διαπράχθηκαν σε πολλές χώρες στο όνομα της «κοινωνικής απελευθέρωσης από τα δεσμά του καπιταλισμού» (βλ. Σταλινισμός, Μαρξισμός), ενώ στην πραγματικότητα, η δίψα για προσωπική εξουσία ήταν το μοναδικό κίνητρο των κομματικών γραφειοκρατιών;

Ο Δυτικός άνθρωπος, σήμερα, μοιάζει να βρίσκεται όμηρος μιας τελματωμένης πραγματικότητας. Νοιώθει πως όχι μόνο δεν μπορεί να ξεφύγει αλλά αισθάνεται φοβισμένος μπροστά στην προοπτική της αλλαγής. Αντιλαμβάνεται πως οι ηθικοί κανόνες που τυφλά ακολουθεί, δεν οδηγούν πουθενά. Αισθάνεται, όμως, αδύναμος να αντισταθεί, και όντας εγκλωβισμένος στην ιδιωτική του σφαίρα και τον άκρατο ατομισμό, επιλέγει να συμβιβαστεί με την πραγματικότητα είτε βυθίζοντας τον εαυτό του στην απάθεια, είτε αποδεχόμενος τα ψέματα δημαγωγών πολιτικών που ωστόσο ακούγονται ευχάριστα στ'αυτιά του, φτάνοντας μέχρι και στο σημείο να αποδοκιμάζει οποιαδήποτε προσπάθεια ρήξης με την καθεστηκυία τάξη και τους χρεοκοπημένους θεσμούς.

Στη Δυτική Ευρώπη, η κατάρρευση του Μαρξισμού στα τέλη της δεκαετίας του '80 συνέβαλε ριζικά στην καταρράκωση κάθε ελπίδας για κοινωνική αλλαγή, κληροδότησε την απόλυτη κυριαρχία της μαζικής αποχαύνωσης, του θεάματος, κάτω από την απόλυτη κυριαρχία των κατευθυνόμενων Μέσων Επικοινωνίας. «Οι άνθρωποι στη Δύση λένε: «αυτός είναι ο σοσιαλισμός, άλλος δεν υπάρχει, συνεπώς οι κοινωνίες μας, με όλα τα κουσούρια τους είναι οι καλύτερες ανθρώπινες δυνατές»» αναφέρει ο Κορνήλιος Καστοριάδης («Είμαστε Υπεύθυνοι για την Ιστορία μας» σελ.16). Δηλαδή, ο «θρίαμβος» του φιλελευθερισμού ενάντια στον Σταλινικό ολοκληρωτισμό, τον καθιστά ως «το καλύτερο που θα μπορούσε να επιτευχθεί», επιχειρώντας να πείσει πως «δεν υπάρχει κανένα εναλλακτικό σύστημα. Αυτή είναι η σκληρή πραγματικότητα και θα πρέπει να την αποδεχτούμε» (ντετερμινισμός). Από την άλλη, με το ξέσπασμα της κρίσης στην Ευρωζώνη και τη συστηματική υποβάθμιση των δημοκρατικών δικαιωμάτων ιδιαίτερα στις χώρες του Νότου, σε συνδυασμό με τις επαναστάσεις που έλαβαν χώρα στη Μέση Ανατολή, ποιός δεν είναι πλέον πεπεισμένος ότι η σχέση μεταξύ εξουσιαστών και εξουσιαζόμενων, η μαζική απάθεια και ο κομφορμισμός θα πρέπει να αμφισβητηθούν; Είναι προφανές ότι τα νέα κοινωνικά κινήματα που δημιουργήθηκαν γύρω από την Ευρώπη – με κύριες επιρροές την αραβική άνοιξη (οι Indignados της Ισπανίας και οι «αγανακτισμένοι» στην Ελλάδα) έφεραν στο προσκήνιο θολά-θολά την έννοια της άμεσης δημοκρατίας: άμεση πολιτική δράση και συμμετοχή, μια έννοια που είχε για πολλά χρόνια ξεχαστεί.

Δυστοπία και απουσία Λόγου

Οι σύγχρονες κοινωνίες (δυτικές και μη), όμως, αρνούνται να αντιμετωπίσουν την πραγματικότητα με ορθολογική σκέψη (όπου ορθολογισμός η διάθεση να εξεταστεί ένα πρόβλημα με τη λογική, η αμερόληπτη έρευνα και διαύγηση των καταστάσεων μακριά από ταμπό και τοιτέμ). Αντ' αυτής, επιλέγεται η πνευματικά ξεκούραστη μέθοδος της “αποκάλυψης” διαφόρων θεωριών συνωμοσίας ή η τυφλή αποδοχή των καταστάσεων (όπως ειπώθηκε και παραπάνω). Από την μια λοιπόν, κυριαρχεί η παθητικότητα και η αποδοχή του δόγματος πως ο καπιταλισμός είναι το μόνο «ορθολογικό καθεστώς» (μια ορθολογικότητα, όμως, μηχανιστική, που δεν κοιτά την ευημερία των ανθρώπων, αλλά των αριθμών). Από την άλλη όμως, δημιουργείται στο φαντασιακό της ίδιας της κοινωνίας το σκηνικό μιας παγκόσμιας ομάδας κροίσων που έχοντας υπό τον έλεγχο τους δημοσιογράφους, πολιτικούς, ακόμη και ομάδες ακτιβιστών, προσπαθούν να δημιουργήσουν μια παγκόσμια κυβέρνηση με μοναδικό σκοπό την εξαφάνιση των εθνών και την καταπίεση των λαών προς όφελος τους. Γύρω από αυτό τον άξονα δημιουργούνται και ψευδοεπιστημονικές “αλήθειες” περί ψεκασμών του πληθυσμού, σκόπιμης κατασκευής λοιμωδών νόσων, διάφορες προφητείες που ανασκευάζονται συνεχώς μετά τη διάψευσή τους, δημιουργία ειδώλων ως “σωτήρων”. Φυσικά, κάποια από τα ζητήματα με τα οποία ασχολούνται οι θεωρίες συνωμοσίας δεν αποκλείεται να εμπεριέχουν, εν σπέρματι, και κάποιες αλήθειες, οι θεωρίες αυτές όμως τα προσεγγίζουν με τέτοιο τρόπο ώστε να αποπροσανατολίσουν τους επιρρεπείς στην “αποκρυπτογράφηση μυστικών” πολίτες. “Δεν πιστεύουμε στα φαντάσματα, αλλά ούτε και στις διαβεβαιώσεις πως κανείς δεν κρύβεται κάτω από το λευκό σεντόνι”.

Οι θεωρίες, οι αιτιάσεις, οι εξηγήσεις αυτές δεν υποβάλλονται επαρκώς σε λογικό έλεγχο, δηλαδή σε κριτική

εξέταση, αλλά υιοθετούνται άκριτα από μια μερίδα ανθρώπων η οποία προβάλλει ως μόνο ντοκουμέντο-επιχείρημα το x βίντεο που αναρτήθηκε στο διαδίκτυο, ή το ψ άρθρο του τάδε εμπόρου θεωριών συνωμοσίας. Έτσι, απομακρυνόμενοι από την διαδικασία της αυτοκριτικής, της αμφισβήτησης του ίδιου μας του εαυτού και των πράξεών μας, από την κριτική εξέταση της ιστορίας που εμείς δημιουργήσαμε, καταλογίζουμε τις ευθύνες για όλα τα δεινά που βιώνουμε είτε στη λέσχη Μπίλντεμπεργκ, είτε στους... ιλλουμινάτι, είτε στους Εβραίους (λογική που έχει οδηγήσει σε ολοκαυτώματα στο όχι και τόσο μακρινό παρελθόν).

Έτσι, αποφεύγοντας κάθε προσπάθεια για χρήση του Λόγου, και έχοντας περάσει από μία συστηματική αντιπολιτική εκπαίδευση στις σχολικές φυλακές του πνεύματος, περιοριζόμαστε σε μία στερεοτυπική αντίληψη των πραγμάτων με βάση ανακυκλώμενα δόγματα και γενικεύσεις όπως: «όλοι οι Χ» (όπου χ θέτουμε κάποιον εθνικό, θρησκευτικό, σεξουαλικό, κοινωνικό προσδιορισμό) «είναι Ψ» (όπου ψ θέτουμε κάποιο κατηγορημα με θετικό ή αρνητικό πρόσημο π.χ. κλέφτες, φιλότιμοι, βρώμικοι, εργατικοί). Οι γενικεύσεις αυτές εντάσσονται σε θεωρίες συνωμοσίας και δόγματα, όπου π.χ. ο εβραίος είναι εχθρός, ο πολιτικός είναι πάντα υποκινούμενος, ο αστυνομικός είναι εν δυνάμει δολοφόνος. Αρνούμαστε φυσικά να εξετάσουμε (σε σχέση με τα παραπάνω παραδείγματα) τη φύση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, να αναλύσουμε το ισχύον πολιτικό σύστημα, ή να αποφύγουμε γενικεύσεις για ανθρώπους που ασκούν ένα επάγγελμα (όσο κι αν μας είναι αυτό απεχθές ιδεολογικά ή/και ηθικά).

Κατ' επέκταση, οι γενικεύσεις και οι άλογες κρίσεις φθάνουν έως και την ερμηνεία της φύσης του ανθρώπου. Σύμφωνα λοιπόν με κάποιους, ο άνθρωπος είναι από τη φύση του καλός και σύμφωνα με άλλους από τη φύση του κακός. Τη δεύτερη άποψη ενισχύει η θεωρία του Άγγλου φιλόσοφου, Τόμας Χομπς, ο οποίος είχε χαρακτηρίσει τον άνθρωπο ως «μοναχικό, ενδεή, βρωμερό, κτηνώδη και βραχύ» (99), ανίκανο να αυτοκυβερνηθεί. Με βάση το πρώτο επιχείρημα, αν ο άνθρωπος απεμπλακεί από την δυναστεία των μέσων ενημέρωσης, από το άδικο χρηματοπιστωτικό σύστημα και την καπιταλιστική λογική, τότε θα είναι ικανός να δημιουργήσει μια κοινωνία ισότητας, ειρήνης και ελευθερίας. Με βάση το δεύτερο, που είναι κυρίαρχο στη σημερινή δυστοπία, ο άνθρωπος είναι άπληστος, κτηνικός, σκληρός και έχει ανάγκη από έναν ηγέτη, περιορισμούς και σύνορα (στη σκέψη και στη γη). Στην πραγματικότητα δεν φαίνεται να ισχύει τίποτε από τα δύο. Ο ανθρωπολογικός τύπος δεν αποτελεί μια στατική κατάσταση, μια συγχρονία την οποία μπορούμε να εξετάσουμε, αλλά είναι αποτέλεσμα μιας διαρκούς αλληλεπίδρασης • μεταβάλλοντας το περιβάλλον του μεταβάλλεται και ο ίδιος. Το δυστοπικό επιχείρημα, λοιπόν, του «είναι στη φύση του ανθρώπου η απληστία» κρύβει μέσα του τη ντετερμινιστική λογική του «μην κάνεις τίποτε, όλα είναι προδιαγεγραμμένα» που υπηρετούν πιστά και οι διάφορες θεωρίες συνωμοσίας/προφητείες. Κι όμως, υπήρξαν κοινωνίες που είχαν αντιληφθεί πολύ πιο ορθά την πραγματικότητα: ένας Αθηναίος ναυαγός είπε κάποτε σ' αυτούς που έστρεφαν τα λόγια τους στον ουρανό την ώρα που βούλιαζε το πλοίο: «συν Αθηνά και χείρα κίνει».

Στην πραγματικότητα, η ανθρώπινη φύση είναι σχετικά δύσκολο να οριστεί. Χαρακτηριστική είναι η φράση της Hannah Arendt: «αν υπάρχει «ανθρώπινη φύση», τότε μόνο ένας θεός θα γνώριζε τί είναι». Αν λοιπόν υποθέσουμε ότι ο άνθρωπος γεννιέται φύσει άπληστος και ιδιοτελής, τότε οι αλλαγές που υφίσταται κατά τη διάρκεια της ζωής του είναι και αυτές κομμάτι της φύσης του. Συνεπώς, η πολυπλοκότητα της «ανθρώπινης φύσης» είναι δύσκολο να αναλυθεί. Η συμπεριφορά του ανθρώπου, το αν δηλαδή τείνει προς την ιδιοτέλεια ή όχι, εξαρτάται από πολλούς άλλους παράγοντες, όπως το κοινωνικό φαντασιακό:

Πολλοί που υιοθετούν την άποψη του Χομπς, ότι ο ιδιοτελής άνθρωπος είναι αδύνατο να ζήσει σε μια κοινωνία αυτοθεσμιζόμενη και αυτόνομη και συνεπώς οι ετερόνομοι θεσμοί είναι αναγκαίο να υπάρχουν, είτε μιλάμε για ισχυρή κεντρική εξουσία, (χαρακτηριστική είναι εδώ και η φράση του Βολταίρου: «αν δεν υπήρχε Θεός θα έπρεπε να τον εφεύρουμε») είτε για οικονομικά κίνητρα όπως έλεγε ο Άνταμ Σμιθ, αγνοούν τις κυρίαρχες αξίες της καπιταλιστικής κοινωνίας, τις θεσμισμένες αξίες του κοινωνικού φαντασιακού της, την απεριόριστη συσσώρευση κεφαλαίων. Τί σημαίνει κάτι τέτοιο; Οι σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες θέτουν ως κέντρο τους την αύξηση των παραγωγικών δυνάμεων και την «ορθολογική» εξάπλωση των μέσων παραγωγής, μαζί με την απεριόριστη συσσώρευση κεφαλαίων. Όσο περισσότερο πλούσιος γίνεται κάποιος, τόσο μεγαλύτερη κοινωνική αναγνώριση έχει. Σε άλλες εποχές, κριτήριο αναγνωρισιμότητας και κύρους δεν ήταν τόσο η οικονομική καταξίωση, καθώς κυριαρχούσαν άλλες (ετερόνομες) αξίες, όπως π.χ. η κατοχή τίτλων ευγενείας (μεσαιώνας και φεουδαρχία). Κάτω λοιπόν από την επιρροή μιας κοινωνίας που το μόνο που κοιτά είναι το κέρδος και η παραγωγή, δεν θα πρέπει να μας φαίνεται διόλου παράλογο που η ανθρώπινη συμπεριφορά τείνει προς την ιδιοτέλεια. Κάτω από μια άλλη κοινωνία όμως, όπου οι θεσμοί της προωθούν άλλου είδους αξίες, όπως π.χ η κοινωνία της αρχαίας Αθήνας, όπου κυρίαρχες αξίες ήταν η πολιτική και η φιλοσοφία, οποιεσδήποτε ιδιοτελείς συμπεριφορές ήταν και κατακριτέες, και φυσικά, η κατοχή χρήματος και πλούτου δεν προσέδιδε από μόνη της και άνευ όρων κύρος και αναγνωρισιμότητα σε ένα άτομο, όπως συμβαίνει σήμερα. Αυτός είναι λοιπόν ο βασικός λόγος για τον οποίο οι πιο επιφανείς άνθρωποι της εποχής εκείνης ήταν φιλόσοφοι. Ποιοί όμως θα είναι οι πιο επιφανείς άνθρωποι των δικών μας χρόνων και στο εγγύς μέλλον αν όχι οι πλούσιοι καπιταλιστές (Bill Gates, Steve Jobs);

Συμπέρασμα: Κάτω λοιπόν από αυτές τις προϋποθέσεις, όπου οι κυρίαρχες αξίες των σύγχρονων

καπιταλιστικών κοινωνιών (και όχι μόνο) προωθούν την ιδιοτέλεια, δεν θα πρέπει να μας παραξενεύει το γεγονός πως οι άνθρωποι συνεχώς τείνουν προς τον ατομικισμό, και το χειρότερο απ' όλα, ότι αυτού του είδους η συμπεριφορά φαντάζει φυσική: είναι φυσικό επακόλουθο των κυρίαρχων μας αξιών, όχι όμως του ίδιου του εαυτού του ως *αυτόνομο ον*.

Η «ελεύθερη» αγορά

Μια από τις κυρίαρχες αξίες της εποχής μας – ένας μύθος του σύγχρονου καπιταλιστικού φαντασιακού είναι η “ελεύθερη αγορά”. Κύριος στόχος του ρεύματος του οικονομικού φιλελευθερισμού που εμφανίστηκε στις πρώιμες καπιταλιστικές κοινωνίες ήταν ο περιορισμός των παρεμβάσεων του κράτους στην οικονομία και η απελευθέρωση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας από την γραφειοκρατία και τις ασφυκτικές διοικητικές ρυθμίσεις – στόχος ο οποίος συνοψιζόταν στη φράση “laissez faire – laissez passer”. Από τις πρώτες μέρες του καπιταλισμού εδραιώθηκε η πεποίθηση ότι η αγορά αντιπροσωπεύει μια φυσική κατάσταση, ενώ η πολιτική αντιστοιχεί σε εσκεμμένη και συνειδητή παρέμβαση του ανθρώπινου παράγοντα. Το αξίωμα αυτό είναι εσφαλμένο για το λόγο ότι από τη μια πλευρά το συνειδητό στοιχείο ενυπάρχει και στις αγορές και από την άλλη οι δυνάμεις της αγοράς συνήθως καταλήγουν στην δημιουργία μονοπωλίων που οικειοποιούνται τις αυθόρμητες οικονομικές λειτουργίες και την ίδια την άσκηση της κρατικής πολιτικής.

Αυτή η θρησκεία της αγοράς που εμφανίστηκε ταυτόχρονα με τον καπιταλισμό και η οποία αργότερα υποχώρησε για να δώσει τη θέση της σε μια μακρά περίοδο μανιαϊστικής έξαρσης του κρατισμού και του κεντρικού σχεδιασμού, αναγεννήθηκε τις τρεις τελευταίες δεκαετίες με την επικράτηση του Νεοφιλελευθερισμού. Πλέον, ο χαμένος κοινωνικός δυναμισμός αναζητήθηκε από το κεφάλαιο και τις ελίτ στην αντίθετη πλευρά: στην ιδεολογία της αγοράς, στον φετιχισμό του χρήματος/εμπορεύματος και στην ατομιστική ανευθυνότητα.

Κι όμως, η φαινομενική αυτή αντίθεση μεταξύ της τάσης για ορθολογικοποιημένο καπιταλισμό με κεντρική σχεδίαση και κρατικό παρεμβατισμό και της τάσης για απελευθέρωση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, κατ' ουσίαν δεν είναι τίποτα παραπάνω από μια ανπινομική πραγματικότητα. Κι αυτό γιατί, όπως στο παρελθόν, υπό το περίβλημα του κρατικού παρεμβατισμού εξασφαλιζόνταν οι βασικές επιλογές ατόμων ή ομάδων του κεφαλαίου και των κυρίαρχων στρωμάτων, αντίστοιχα σήμερα, πίσω από τις Νεοφιλελεύθερες διαβεβαιώσεις περί αναγκαιότητας περιορισμού του κράτους, πραγματοποιείται (όπως θα αναλυθεί και παρακάτω που θα γίνει αναφορά στο Νεοφιλελεύθερο δόγμα) ένας πολύ βαθύτερος και περισσότερο καταπιεστικός κρατικός καταναγκασμός σε σχέση με την – προ του 1980 – περίοδο. Δηλαδή σήμερα, ενώ οι περισσότεροι Νεοφιλελεύθεροι οικονομολόγοι και οικονομικοί αναλυτές πίνουν νερό στο όνομα των «Αγορών», παράλληλα δέχονται ως αυτονόητη την με κάθε τρόπο επιτήρηση της ισοτιμίας του νομίσματος, τον καθορισμό της εισοδηματικής πολιτικής και την φοροαπαλλαγή των πολύ υψηλών εισοδημάτων, από το κράτος.

Από οικονομικής πλευράς, αυτός ο νέος ρόλος του κράτους που ενώ φαινομενικά απέχει από την οικονομική ζωή δίνοντας χώρο στην ιδιωτική πρωτοβουλία, στην πραγματικότητα δεν κάνει τίποτα άλλο από το να υπηρετεί τις ελίτ υποβιβάζοντο σε εντολοδόχο τους, επιτυγχάνεται έμμεσα και συγκεκαλυμμένα με κυριαρχικές παρεμβάσεις στο ευρύτερο οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο (π.χ.: το κράτος παραχωρεί σε ιδιώτες την δημόσια Υγεία, φαινομενικά σταματώντας να δραστηριοποιείται στον τομέα αυτό και απέχοντας από τις αντίστοιχες επενδύσεις που είχαν τα χαρακτηριστικά του “κοινωνικού κράτους”, αλλά στην πραγματικότητα είναι αυτό, το κράτος, που υπό την πίεση των αγορών, έρχεται να διαμορφώσει ένα ιδεολογικό, πολιτικό, νομοθετικό και οικονομικό πλαίσιο εντός του οποίου η ιδιωτικοποίηση της υγείας να φαντάζει όχι μόνο αναγκαία αλλά και απαραίτητη ή ακόμα και νομοτελειακή).

Με το σκεπτικό αυτό, μπορεί πλέον να εξηγηθεί ο επιφανειακά ακατανόητος καταλυτικός ρόλος των «Αγορών» στο σύγχρονο καπιταλισμό: Το δόγμα της «ελεύθερης» αγοράς, λειτουργεί ως μηχανισμός διαιώνισης της σύγχρονης βαρβαρότητας, συνιστά το άλλοθι των κυρίαρχων στρωμάτων προκειμένου να χειραγωγήσουν την όποια οικονομική δυναμική έχει η κοινωνία, προς όφελός τους, χρησιμοποιώντας τα πολιτικά και κοινωνικά πλαίσια ισχύος που έχουν, μεταθέτοντας το κόστος των πολιτικών επιλογών από πάνω προς τα κάτω, εν ολίγοις, αναπαράγοντας με κάθε μέσο την ταξική σύνθεση της (ετερόνομης) κοινωνίας μας.

Συμπερασματικά: το πραγματικό δίλημμα δεν μπορεί να είναι η επιλογή ανάμεσα στην «ελεύθερη» αγορά και την κρατική παρέμβαση γενικά και αφηρημένα, αλλά η επιλογή πολιτικής που ούτως ή άλλως το κράτος θα εφαρμόσει. Μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, το κοινωνικό κράτος αποτέλεσε και κρατική επιλογή (η οποία βέβαια υλοποιήθηκε και εξαιτίας των διαρκών αγώνων των κοινωνιών και των πιέσεων που άσκησαν τα κινήματα) ώστε, μέσω της επίτευξης μιας σχετικής σταθεροποίησης των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων

να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης προκειμένου οι ελίτ να αποσβέσουν το κόστος της κοινωνικής σταθεροποίησης των εξουσιαζόμενων. Σήμερα επιχειρείται το αντίστροφο: ευελιξία των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων ώστε να αποσβεστεί το κόστος σταθεροποίησης των ανώτερων χωρίς καν “ανάπτυξη”. Αυτή είναι η μεγάλη αντίφαση της “ελεύθερης αγοράς” που εξαθλιώνει τις κοινωνίες επιδιώκοντας ένα στόχο που είναι αδύνατος ακόμα και με καπιταλιστικούς όρους. Ούτε ελεύθερη είναι η «ελεύθερη αγορά» ούτε αποτελεσματική (το ζήτημα αυτό θα εξετάσουμε εκτενέστερα παρακάτω)

Το δόγμα του Νεοφιλελευθερισμού

Όπως είναι γνωστό, [η στροφή του καπιταλισμού στη Νεοφιλελεύθερη έκδοσή του, σε πολιτικό επίπεδο αρχίζει με την εκλογή της M.Thatcher στη Μ. Βρετανία το 1979 και του R.Reagan στις Η.Π.Α. το 1980](#). Η έως τότε περιθωριακή οικονομική θεωρία του Νεοφιλελευθερισμού που είχε διατυπωθεί από τη σχολή του Σικάγο και τους F.Hayek, M.Friedman κλπ., μέσω των πολιτικών των δύο προαναφερόμενων κυβερνήσεων των Συντηρητικών και Ρεπουμπλικάνων σε Μ.Βρετανία και Η.Π.Α. αντίστοιχα, έρχεται για πρώτη φορά στο προσκήνιο.

Φαινομενικά, πρωταρχική επιδίωξη του Νεοφιλελευθερισμού είναι η με κάθε τίμημα μείωση του οικονομικού κυρίως ρόλου του κράτους (μάλιστα είναι τραγικό ότι αυτή η Νεοφιλελεύθερη δημαγωγία από τους πιο αφελείς εκλαμβάνεται ως αντικρατισμός...!!! – έτσι προέκυψαν άλλωστε και τα γελοία ευφυολογήματα περί «αντεξουσιαστών της εξουσίας»), με βασικό επιχείρημα αφ’ ενός ότι βάζει προσκόμματα στην ιδιωτική πρωτοβουλία και, αφ’ ετέρου πως εξαπατάς του γραφειοκρατικού – και συνεπώς δυσκίνητου – χαρακτήρα του δεν είναι κερδοφόρο. Το επιχείρημα αυτό είναι βέβαια σαθρό αφού:

1. Σύμφωνα με το κυρίαρχο φαντασιακό (αλλά και τις μέχρι πρόσφατα κυρίαρχες αντιλήψεις μεταξύ των καπιταλιστικών κύκλων), το κράτος, όπως διαμορφώθηκε ως θεσμός στην ίδια την Δύση, δεν οφείλει να είναι κερδοφόρο αλλά “αποτελεσματικό και δίκαιο”. Η πεποίθηση για παράδειγμα, πως η καλή υγεία και εκπαίδευση του πληθυσμού είναι σημαντικοί παραγωγικοί συντελεστές, είναι βαθιά ριζωμένη στην πλειοψηφία των ανθρώπων που άσχετα από το πώς αυτοπροσδιορίζονται πολιτικά (δεξιοί, κεντρώοι, αριστεροί κλπ.) έχουν όμως ως κοινό τόπο ένα οικονομίστικο σκεπτικό, έχουν δηλαδή την κοινή αντίληψη περί αναγκαιότητας ύπαρξης μιας οικονομίας “παραγωγικής” και μιας “αναπτυξιακής πολιτικής”.
2. Το κράτος είναι συνήθως ελλειμματικό ακριβώς λόγω του ασφυκτικού εναγκαλισμού του από το ιδιωτικό κεφάλαιο – στραγγαλισμός που διενεργείται μέσω της επιβολής σκληρών, δυσανάλογων και άδικων μέτρων λιτότητας, μέσω της διάλυσης της κοινωνικής ασφάλισης και κάθε δομής κοινωνικών παροχών, μέσω της βαριάς και άδικης φορολογίας των πολλών (π.χ. έμμεσοι φόροι) με ταυτόχρονη διευκόλυνση της φοροδιαφυγής του μεγάλου κεφαλαίου, της εκκλησίας κλπ.. Μάλιστα, σε ακραίες περιπτώσεις, οι Νεοφιλελεύθερες πολιτικές επιβάλλουν πρακτικές ξεκάθαρα έκονομες (αν όχι παράνομες), όπως λ.χ. όταν επενδύονται στα χρηματιστήρια τ’ αποθεματικά των ασφαλιστικών ταμείων.

Οι βασικές μέθοδοι με τις οποίες υποτίθεται ότι θα επιτευχθεί ο σκοπός αυτός (μείωση του κράτους) είναι:

- η αποσύνδεση από το κράτος τομέων της οικονομίας που παραδοσιακά ανήκαν σ’ αυτό (π.χ. παιδεία, υγεία, δημόσια έργα, ενέργεια, υποδομές, μεταφορές, στρατιωτική βιομηχανία).
- η μείωση των συντελεστών φορολόγησης του κεφαλαίου με το επιχείρημα της δημιουργίας κινήτρων για επενδύσεις.
- η δημιουργία ευνοϊκού νομικού πλαισίου ώστε το κεφάλαιο να δρα και να κινείται ασύδοτα (π.χ. δημιουργία νέων εταιρικών μορφών για ανέλεγκτη συσσώρευση και διακίνηση κεφαλαίου διεθνώς, ελαστικοποίηση περιοριστικών διατάξεων εργατικού δικαίου κλπ.)
- οι αποκρατικοποιήσεις και η παραχώρηση του δημόσιου πλούτου σε ιδιώτες
- η διάλυση του “κοινωνικού κράτους” σε κάθε του έκφανση (π.χ. ασφαλιστικό σύστημα, δημόσια συστήματα υγείας, συλλογικές συμβάσεις εργασίας κλπ.).

Στην πραγματικότητα στόχος του Νεοφιλελευθέρου δόγματος δεν είναι βέβαια το κράτος καθαυτό, αλλά ο αναδιανεμητικός ρόλος που το κράτος έχει στις περισσότερες χώρες βάσει νομοθετικού πλέγματος και λόγω των κοινωνικών αγώνων που αποκρυσταλλώθηκαν στις νομοθεσίες. Οι Νεοφιλελεύθεροι, αν και αποκηρύσσουν τον κρατικό παρεμβατισμό μετά βδελυγμίας, έχουν το κράτος απόλυτη ανάγκη. Όσο πιο πολύ φωνάζουν εναντίον του κράτους, τόσο πιο πολύ το χρειάζονται και όσο πιο πολύ το χρειάζονται τόσο περισσότερο φωνάζουν εναντίον του. Απόδειξη: οι αιωνίως δυσσχεσημένοι με τον κρατικό παρεμβατισμό, τραπεζίτες, μετά την εμφάνιση της κρίσης, το 2008, σώζονται ευχαρίστως με κρατικό χρήμα (πολιτική που ακολουθήθηκε σχεδόν παντού και όχι μόνο στην Ελλάδα).

Το κράτος λοιπόν, υπό τις Νεοφιλελεύθερες πολιτικές ηγεσίες, αρνείται για πρώτη φορά το ρόλο του συλλογικού καπιταλιστή, δηλαδή του εγγυητή των όρων της καπιταλιστικής συσσώρευσης, παύοντας να είναι ο μεγαλύτερος παραγωγός, καταναλωτής και εργοδότης ταυτόχρονα και εκχωρεί στο ιδιωτικό κεφάλαιο την άσκηση της νομισματικής, εισοδηματικής και φορολογικής πολιτικής, απεμπλώνοντας τις εξουσίες του εκτός βέβαια των κατασταλτικών και φοροεισπρακτικών του αρμοδιοτήτων.

Σε πολιτικό επίπεδο, ο Νεοφιλελευθερισμός, ενώ στηρίζεται στην τυπική κοινοβουλευτική νομιμότητα, κάθε φορά που το σύστημα βρίσκεται σε κρίση, την παρακάμπτει στερώνοντας την από κάθε περιεχόμενο: Το κράτος μετατρέπεται σε μηχανισμό μετακύλισης της κρίσης στα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα, ενώ ταυτόχρονα φανερώνει τον πραγματικά αντιδημοκρατικό του χαρακτήρα αφού το Κοινοβούλιο (σώμα εκλεγμένων αντιπροσώπων) υποκαθίσταται από την Κυβέρνηση • η Κυβέρνηση, με τη σειρά της, υποκαθίσταται από ένα πυρήνα “σημαντικών υπουργών” • ο πυρήνας των σημαντικών υπουργών από τον Πρωθυπουργό (ή τον Πρόεδρο, αναλόγως τον τύπο του πολιτεύματος) • και ο Πρόεδρος της Κυβέρνησης, επί της ουσίας, υποκαθίσταται από τους ισχυρότερους εκπροσώπους του ιδιωτικού κεφαλαίου....

Συμπερασματικά προκύπτει ότι σε όσες χώρες ακολουθείται το Νεοφιλελεύθερο δόγμα, το κράτος χρησιμοποιείται ευθέως από το κεφάλαιο (κυρίως το τραπεζικό) ώστε να πετυχαίνει σε περιόδους ανάπτυξης ιδιωτικοποίηση των κερδών και σε περιόδους ύφεσης κοινωνικοποίηση των ζημιών.

Τέλος, μέσα σε συνθήκες ολοκληρωτικού ατομικισμού – ιδέα που το Νεοφιλελεύθερο δόγμα προωθεί άμεσα και έμμεσα – ο πόλεμος όλων εναντίον όλων μετατρέπεται σιγά σιγά από ένα αναγκαίο κακό που οφείλεται στην κακή φύση του ανθρώπου (κυρίαρχο φαντασιακό των καπιταλιστικών κοινωνιών) σε προτέρημα, σε αρετή, καπασοσύνη, εξυπνάδα και μαγκιά (κυρίαρχο φαντασιακό του Νεοφιλελευθερισμού). Οι «βέλτιστοι»... θα επιβιώσουν. Για τους “ανίκανους”, τους “οκνηρούς”, γι’ αυτούς που δεν θέλουν να παίξουν το ρόλο ούτε του θηρίου ούτε του θηράματος, δεν υπάρχει χώρος.

Αυτή είναι η σημερινή πραγματικότητα. Αυτή είναι η ρεαλιστική ηθική του Νεοφιλελευθερισμού που αντιπύθεται στα “ουτοπικά, ρομαντικά και παιδαριώδη όνειρα” όσων απλώς αρνούνται να εθιστούν στην ωμότητα και βαρβαρότητα των καιρών.

Εμείς επιλέγουμε να μην μπορούμε στην αρένα του Κολοσσαίου. Κι αν κάποιος ηδονίζεται παρακολουθώντας τους δείκτες των χρηματαγορών, επιλέγοντας να ξεχνούν πως έξω από τους αριθμολαγνικούς καπιταλιστικούς ναούς υπάρχει παντού αθλιότητα και απελπισία, εμείς προτιμούμε να επιδιώκουμε το “αδύνατο”: την ισότητα και την ελευθερία.

*Είναι τα βλέφαρά μου διάφανες αυλαίες
Όταν τ' ανοίγω βλέπω εμπρός μου ό,τι κι αν τύχει
Όταν τα κλείνω βλέπω εμπρός μου ό,τι ποθώ [1]*

Ο καπιταλισμός ως σύστημα αξιών

Όχι όμως μόνο σε οικονομικό επίπεδο, αλλά και αξιακά, το μοντέλο του Νεοφιλελευθερισμού δείχνει πως έχει αποτύχει. Με το που η διάσημη φράση της Thatcher «δεν υπάρχει κοινωνία αλλά μόνο άτομα» άρχισε να μοιάζει σαν μια ορατή πραγματικότητα, ο εθισμός στην κατανάλωση μετέτρεψε πληθυσμούς ολόκληρους σε απαθείς μάζες, που απέχοντας από την δημόσια σφαίρα, τη σφαίρα της πολιτικής, παραμένουν φυλακισμένες σε έναν παραλληληρηματικό ιδιόκοσμο: την ψεύτικη «θαλπωρή» που τους προσφέρει η πλαστική ευημέρια του αγοράζειν. Η διανοητική νωθρότητα και η πολιτισμική/πολιτική οπισθοδρόμηση που συναντά κανείς στις περισσότερες σύγχρονες Δυτικές κοινωνίες αποτελεί παγκόσμια πρεμιέρα. Η παθητικότητα αυτή, όπου ο κάθε άνθρωπος ζει κλεισμένος στον εαυτό του, αγνοώντας οτιδήποτε συμβαίνει έξω από τα τείχη της δικής του ύπαρξης, δεν μπορεί να κατανοηθεί σε αντιδιαστολή με τις επιπτώσεις του Νεοφιλελευθερισμού στην ποιότητα ζωής των περισσότερων ανθρώπων.

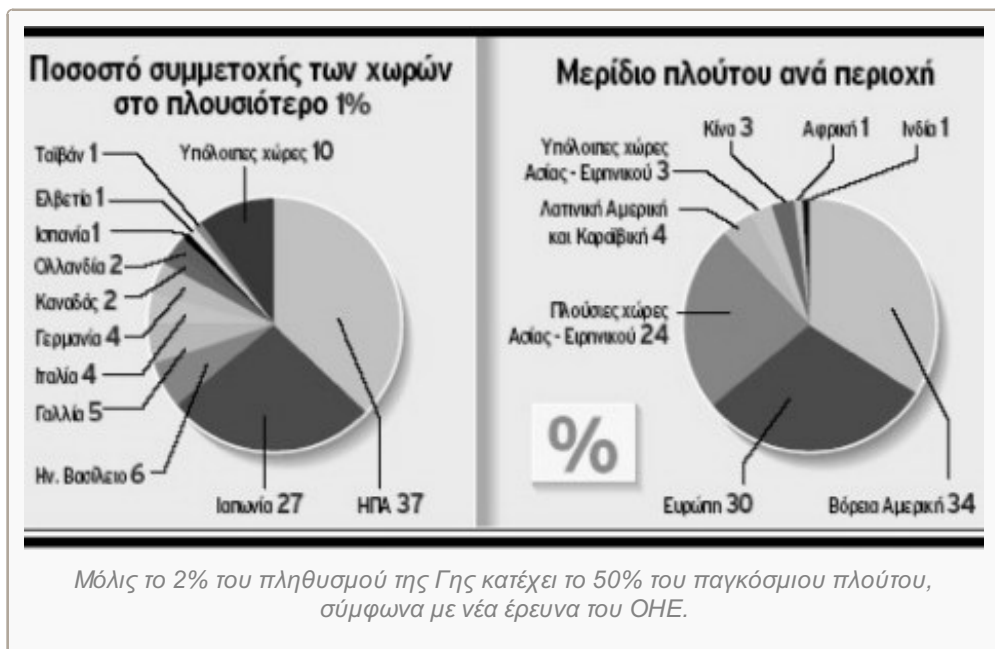
Αφήνοντας στο πλάι, για την ώρα, την αξιακή ήττα του Νεοφιλελευθερισμού, μιλώντας πάλι στη γλώσσα του, οι οικονομικές ανισότητες στις μέρες μας δείχνουν ιδιαίτερα οξυμένες. Τα στοιχεία της έρευνας, που δημοσιεύτηκαν το 2006 στην «Ημερησία», με τίτλο «Η Παγκόσμια Κατανομή Πλούτου στα Νοικοκυριά» αποκαλύπτουν ότι το φτωχότερο ήμισυ του πληθυσμού της Γης μετά βίας κατέχει το 1% του παγκόσμιου πλούτου. Όμως αυτή η έρευνα αφορά τις συνθήκες που επικρατούσαν πριν ακόμη η οικονομική κρίση παρασύρει στην δύνη της ολόκληρη τη παγκόσμια αγορά, καταδικάζοντας δεκάδες εκατομμύρια εργαζόμενους στην ανεργία. Να φανταστούμε πως τα στοιχεία αυτά σήμερα θα έχουν χειροτερέψει. Δεν θα πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός πως οι κοινωνικές ανισότητες αυξάνονται όλο και περισσότερο.

Το 2000, στην Ευρώπη των «25», περίπου 40

εκατομμύρια άνθρωποι (9% του συνόλου) αντιμετώπιζαν διαρκή φτώχεια. Το 2005, περίπου 19

εκατομμύρια παιδιά αντιμετώπιζαν τον κίνδυνο της φτώχειας στις 25 χώρες της Ε.Ε., ενώ το 2006, το 16% του συνολικού πληθυσμού

της Ένωσης ζούσε κάτω από το όριο της φτώχειας. Σήμερα, περισσότεροι από 80 εκατομμύρια Ευρωπαίοι πολίτες ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας και αδυνατούν να καλύψουν ακόμη και τις βασικές τους ανάγκες. Τι αποφάσισε να κάνει γι' αυτό η Ευρώπη; Να προχωρήσει στην αναγνώριση του δικαιώματος των ατόμων που βρίσκονται σε κατάσταση φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Να φορτώσει στους πολίτες τη «συλλογική ευθύνη» που έχουν για την αντιμετώπιση της φτώχειας και της περιθωριοποίησης και να τους προκαλέσει, μέσω της... ενημέρωσης, σε πολιτικές και δράσεις που αφορούν θέματα κοινωνικής ένταξης. Να προωθήσει, στα λόγια και όχι στα έργα, μια πιο συνεκτική κοινωνία, προβάλλοντας τα πλεονεκτήματα που έχει μια κοινωνία στην οποία έχει εξαλειφθεί η φτώχεια και όπου κανείς δεν είναι καταδικασμένος να ζει στο περιθώριο. [2]

Το μεγαλύτερο κομμάτι του παραγόμενου πλούτου μέσω της εργασίας συγκεντρώνεται στα χέρια των λίγων, και ως φυσικό επακόλουθο αυτής της διαδικασίας το χάσμα μεταξύ πλούσιων και φτωχών διευρύνεται όλο και περισσότερο. Εκεί λοιπόν μας οδηγεί ο παραγωγισμός και η ηθικοποίηση της εργασίας, το φαντασιακό του καπιταλισμού, η κεντρικότητα της παραγωγής και της συσσώρευσης του κεφαλαίου ως κυρίαρχες αξίες. Για τον λόγο αυτόν, θα πρέπει να εξετάσουμε τον καπιταλισμό όχι μόνο ως οικονομικό σύστημα, αλλά και ως σύστημα αξιών, να βλέπουμε δηλαδή τις επιπτώσεις που θα μπορούσαν να έχουν στην κοινωνία οι αξίες που αυτός προεσβεύει. Διότι θα μπορούσαν οι αριθμοί και οι εξισώσεις να εγγηθούν μια Α ευημέρια, όμως ποιό θα ήταν το αποτέλεσμα της πρακτικής εφαρμογής του προγράμματος αυτού στην καθημερινή μας ζωή; Τί συμβαίνει όταν υπάρχει ευημέρια μόνο για χάρη των αγορών, αλλά όχι των ανθρώπων; Η απάντηση... βρίσκεται στην εξέγερση της Τυνησίας, που το ΔΝΤ θεωρούσε ως παράδειγμα επιτυχημένου μακρο-οικονομικού πειράματος.

Η ανθρώπινη δραστηριότητα σ' ένα δυστοπικό περιβάλλον

Συνώνυμο της ανθρώπινης δραστηριότητας στο δυστοπικό φαντασιακό της σύγχρονης κοινωνίας είναι η εργασία, η οποία αποτελεί μέσο επιβίωσης, κοινωνικής καταξίωσης και αποδοχής. Ιδιαίτερα από την Βιομηχανική Επανάσταση κι έπειτα, η εργασία αποτελεί τον κεντρικό πυρήνα της κοινωνικής πραγματικότητας: με την επικράτηση του φαντασιακού της «ορθολογικής» κυριαρχίας, η εργασία έπαψε να ταυτίζεται με την προσωπική δημιουργία, αλλά αντιθέτως με την αναγκαιότητα της παροχής υπηρεσιών έναντι ανταμοιβής που επιτρέπει στο άτομο να εξασφαλίσει τα προς το ζειν, σε μια πλήρως ανταγωνιστική κοινωνία. Παρ' όλες τις προβλέψεις για το «τέλος της εργασίας», οι οποίες πολλές φορές επιδιώκουν την ταύτιση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης και βίας με την εξέλιξη της τεχνολογίας, η εργασία δεν έχει τελειώσει, αλλά απλά «μετακινείται» σε κοινωνίες στις οποίες θα έχει μικρότερο κόστος. Η δήθεν εξάλειψη της εργασίας δια της αυτοματοποίησης φαίνεται πως ήταν απλά ένας αστικός μύθος, καθώς κανείς (πλην των πλούσιων κληρονόμων) δεν έχει και σήμερα το δικαίωμα της επιλογής

ανάμεσα στην εργασία και τη μη εργασία, αλλά απλά δεν προσφέρεται εργασία για όλους. Όπως έλεγε ο Κ.Καστοριάδης «μια κοινωνία ελεύθερου χρόνου είναι θεωρητικά δίπλα μας – τη στιγμή που μια κοινωνία που να καθιστά δυνατή για τον καθένα μια εργασία προσωπική και δημιουργική φαίνεται τόσο απομακρυσμένη όσο και στον 10ο αιώνα». («Ο θρυμματισμένος κόσμος» σ. 12-13)

Με τις περισσότερες ευρωπαϊκές κοινωνίες να μαστίζονται από την ανεργία (που σημαίνει στέρηση των αναγκών μέσων για επιβίωση), με τους εργοδότες (είτε το δημόσιο, είτε τους ιδιώτες) να επιτίθενται στα δικαιώματα των “τυχερών” εργαζομένων και στους μισθούς τους, θα φαινόταν ίσως “ανεπίκαιρη” μια κριτική στην ίδια τη φύση της εργασίας ως σύγχρονη δουλειά. Από την άλλη, μια απομονωμένη κριτική στις τακτικές της εργοδοσίας, θα θύμιζε την τακτική των συνδικαλιστών το Μάη του 68, που ενώ οι εξεγερμένοι ζωγράφιζαν στους τοίχους “η φαντασία στην εξουσία” και, παράλληλα, διεκδίκησαν δυναμικά την ανατροπή της υπάρχουσας παγιωμένης πολιτικής κατάστασης οργανώνοντας γενική πολιτική απεργία, αυτοί διαπραγματεύονταν απλώς αύξηση μισθών. Οφείλουμε να συνειδητοποιήσουμε πως η επιστροφή στην, σε κάποιο βαθμό, «καλοπληρωμένη» εργασία (προς «καλοξοδεμένο» καταναλωτισμό) δεν αποτελεί σήμερα δυνατότητα, μέσα στο υπάρχον σύστημα Νεοφιλελευθερισμού, διότι...δεν συμφέρει τους ρυθμιστές του. Η προοπτική, λοιπόν, δεν εστιάζεται στην διεκδίκηση καλύτερων μισθών, αλλά στο ξεπέρασμα της ηθικής της εργασίας και το πέρασμα στην ηθική της δημιουργίας.

Η ανθρώπινη δραστηριότητα θεωρημένη ως δημιουργία και όχι ως εργασία, έχει τη δυνατότητα να απελευθερώσει τον άνθρωπο από την μηχανική διάσταση των καθημερινών του δραστηριοτήτων. Στο δυστοπικό φανταστικό, βέβαια, η δημιουργία συνδέεται κυρίως με τέχνες όπως η ποίηση, η ζωγραφική, ο κινηματογράφος. Στην πραγματικότητα, δημιουργός είναι και ο επιστήμονας και ο αγρότης, ο μηχανικός που προσαρμόζει τα εργαλεία του στις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητες του, αλλά και ο εκπαιδευτικός. Σ’ αυτό ακριβώς αναφέρεται το γκράφιτι σε κάποιους τοίχους “είμαστε όλοι καλλιτέχνες”. Φυσικά, το πέρασμα στην ηθική της δημιουργίας δεν σημαίνει πως οι απεργίες των εργαζομένων είναι αδιέξοδες ή αχρείαστες. Αντιθέτως, οι αγώνες του κόσμου της εργασίας (με την ευρεία έννοια) αποτελούν αναγκαία (όχι όμως και ικανή από μόνη της) προϋπόθεση στο δρόμο για την ευτοπία.

Ο κόσμος της ευτοπίας

Από την αρχαιότητα οι άνθρωποι ονειρεύονταν ουτοπίες, τις οποίες τοποθετούσαν σε ένα φανταστικό παρελθόν, σε άλλες διαστάσεις ή στο απώτερο μέλλον. Μεσσίες, φιλόσοφοι, ηγέτες, τυχάρπαστοι, ανόητοι αλλά και άνθρωποι με βάθος, προσπάθησαν να παρουσιάσουν, ο καθένας για δικούς του λόγους, τον τέλειο κόσμο της αρμονίας. Οι περισσότερες από τις ουτοπίες αυτές διατυπώθηκαν με τέτοιο τρόπο ώστε ν’ αποτελούν ένα όραμα μιας εναλλακτικής κανονικότητας, ενός περιχαρακωμένου δηλαδή συστήματος. Θα αναφερθούμε, λοιπόν, στην ευτοπία αποφεύγοντας τον σαφή προσδιορισμό των θεσμών της, καθώς δεν πιστεύουμε στην εκ των προτέρων περιγραφή μιας “Γης της Επαγγελίας”, που θα αποβεί “σωτήρια” για την ανθρωπότητα. Αντιθέτως, πιστεύουμε στη δύναμη της κοινωνίας να αυτοθεσμιζείται, να δημιουργεί την ιστορία και να διαμορφώνει το παρόν και το μέλλον της.

Στην πραγματικότητα, δεν γνωρίζουμε ούτε το αν, ούτε το πότε, ούτε το πώς. Ακόμα και για το γιατί δυσκολευόμαστε να μιλήσουμε, αλλά αυτό το κάνουμε υποκύπτοντας στις ενστικτικές μας επιθυμίες.

Αφού απορρίψαμε την ντετερμινιστική εκδοχή περί ιδιοτελούς ανθρώπινης φύσης, είμαστε λογικά υποχρεωμένοι, αν θέλουμε να είμαστε συνεπείς, να παραδεχτούμε πως δεν είμαστε οι ατρόμητοι εξερευνητές που θα επιδιώξουν να βρουν, για λογαριασμό όλων των υπόλοιπων, το άγιο δισκοπότηρο, το ελιξήριο της ζωής, το μυστικό της δημιουργίας, το μονοπάτι προς την ατομική και συλλογική αυτονομία.

Χωρίς, λοιπόν, να παγιδευτούμε στη λεπτομερή περιγραφή ενός ουτοπικού κόσμου, που θα μετέτρεπε το κείμενο σε λογοτεχνία, και χωρίς να αναζητούμε ως δήθεν “πρωτοπόροι” κάποια αλήθεια, ή τη μόνη ορθολογική πρόταση, θα προσπαθήσουμε να θίξουμε κάποιες πλευρές της ουτοπίας ανασυγκρότησης, της ευτοπίας που επιδιώκουμε. Η ιστορία είναι δημιουργία. Η ευτοπία είναι μπροστά μας, αρκεί να το θελήσουμε, αρκεί να το απαιτήσουμε.

Παράδοσεις και δημοκρατία

Η έννοια «παράδοση», έχει ταυτιστεί με συντηρητικές και ανιδραστικές πολιτικές. Προκειμένου να κατανοηθεί το ζήτημα αυτό, δηλαδή το πώς αντιλαμβανόμαστε την παράδοση και πώς θα μπορούσαμε ν’ αντλήσουμε από την αντίληψή μας αυτή ιδέες σε σχέση με το εάν είναι εφικτή μια κοινωνία πιο ανθρώπινη και δίκαιη, θα πρέπει να απαντήσουμε πρώτα στο εξής ερώτημα: τί σημαίνει πολιτική; Οι περισσότεροι ταυτίζουν την έννοια της πολιτικής με την ψηφοθηρία και τον καριερισμό. Όμως, η πολιτική βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με την εκλεγόμενη ολιγαρχία. Πρώτα απ’ όλα, πολιτική σημαίνει συλλογική δραστηριότητα

που αποσκοπεί στην αλλαγή των θεσμών μιας κοινωνίας. Αλλαγή όχι για την ευχαρίστηση της αλλαγής, αλλά γιατί πραγματικά υπάρχει ανάγκη να αμφισβητηθούν οι υπάρχοντες θεσμοί. Στην ουσία, πολιτική και δημοκρατία είναι κάτι συνυφασμένο. Διότι δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι το σύγχρονο καθεστώς των φιλελεύθερων ολιγαρχιών είναι δημοκρατικό. Η (πραγματική) δημοκρατία προϋποθέτει την ύπαρξη μιας δημόσιας σφαίρας, όπου όλοι οι πολίτες θα μπορούν ανεξάρτητα να συζητούν, να αναζητούν λύσεις και αποφάσεις είτε στα καθημερινά τους προβλήματα, είτε να έρχονται σ' επαφή με νέες προσεγγίσεις, συνθέτοντας έτσι την εικόνα μιας κοινωνίας που τα μέλη της δεν παραμένουν εγκλωβισμένα στην ιδιωτική τους σφαίρα, αλλά αλληλεπιδρούν μεταξύ τους.

Οι σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες απεναντίας, χαρακτηρίζονται για τον άκρατο οικονομισμό και ιδιώτευση. Δημοκρατία, λοιπόν, δεν σημαίνει απλά “ψηφίζουμε κάθε τέσσερα χρόνια αντιπροσώπους”. Σημαίνει διαρκή αμφισβήτηση των εκάστοτε θεσμών, μέσω της άμεσης συμμετοχής των πολιτών στα κοινά, τη λήψη αποφάσεων, την συνδιαμόρφωση και τις πολιτικές συζητήσεις. Αυτού του είδους το καθεστώς για πρώτη φορά θεσμίστηκε στην αρχαία Αθήνα.

Δίχως να προτείνουμε το παράδειγμα των αρχαίων ελληνικών πόλεων ως κάτι που εμείς σήμερα θα έπρεπε να πάρουμε και να αντιγράψουμε αυτούσιο (κάτι τέτοιο μάλλον σαν τρέλα θα έμοιαζε), η αρχαία Αθηναϊκή δημοκρατία αποτελεί αντικείμενο μελέτης και διαύγασης, μαζί με άλλες περιπτώσεις όπου δημιουργήθηκαν πραγματικά δημοκρατικά γονιμοποιά σπέρματα (η Παρισινή Κομμούνια, η Ουγγρική Επανάσταση και η Αναρχική Καταλωνία).

Η πραγματική δημοκρατία (δηλαδή η άμεση δημοκρατία), δίνει στους πολίτες το δικαίωμα της διαρκούς αμφισβήτησης, όχι μόνο σε θέματα νομοθετικής εξουσίας, αλλά και θέματα αξιών (η φιλοσοφία και η πολιτική βαδίζουν μαζί), εφόσον όλοι οι πολίτες έχουν δικαίωμα να επέμβουν στη νομοθετική εξουσία τόσο σε λειτουργικό όσο και σε αξιακό επίπεδο. Έτσι λοιπόν, βλέπουμε ότι κομμάτι της πολιτισμικής μας κληρονομιάς είναι τόσο τα δημοκρατικά προτάγματα (όπως εκφράστηκαν μέσω των ελληνικών πόλεων, μέσω των επαναστάσεων στην Ευρώπη μετά το τέλος της περιόδου της Αναγέννησης και στη συνέχεια με το εργατικό και αναρχικό κίνημα). Από την άλλη πλευρά όμως, κομμάτι της παράδοσής μας είναι και ο ολοκληρωτισμός.

Το πρόταγμα της αυτονομίας είναι μια δημιουργία της ιστορίας μας. [...] Το πρόταγμα της αυτονομίας δεν είναι μια πολιτική επιχείρηση σαν οποιαδήποτε άλλη. Δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά μόνο δια μέσου της αυτόνομης δραστηριότητας του κόσμου. Η δραματική απουσία αυτής ακριβώς της αυτόνομης δραστηριότητας είναι αυτό που χαρακτηρίζει τη σημερινή πραγματικότητα.

(Καστοριάδης, «Ο Θρυμματισμένος κόσμος» σ.28)

Στόχος της πολιτικής δεν είναι η ευτυχία, αλλά η ελευθερία. Την πραγματική ελευθερία (δεν ασχολούμαι εδώ με τη φιλοσοφική «ελευθερία») την αποκαλώ αυτονομία. Η αυτονομία της κοινότητας, που μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο με τη ρητή αυτοθέσμιση και αυτοκυβέρνηση, είναι αδιανόητη χωρίς την πραγματική αυτονομία των ατόμων που απαρτίζουν την κοινότητα. Η συγκεκριμένη κοινωνία, που ζει και λειτουργεί, δεν είναι τίποτε άλλο απ' τα συγκεκριμένα, δρώντα, "πραγματικά" άτομα [3]

Γιατί όμως η έννοια παράδοση έχει ταυτιστεί με αντιδραστικές απόψεις; Διότι οι συντηρητικοί προσπαθούν πάντα με κάποιον τρόπο να δικαιολογήσουν τα δεινά της κοινωνίας στις πολιτικές ελευθερίες (οι οποίες κερδήθηκαν μέσω της αυτόνομης δράσης των αποκλεισμένων ομάδων). Επικρατεί η άποψη του Χομπς, που πίστευε ότι είναι αναγκαίο να υπάρχει ένας αφέντης που θα επιβάλλει τους νόμους αυστηρά και θα τιμωρεί παραδειγματικά τους παραβάτες, διότι ο ιδιοτελής άνθρωπος δεν μπορεί να μείνει ακυβέρνητος. Η φιλελευθεροποίηση των Δυτικών κοινωνιών, προκαλεί θυμηδία στη σκέψη των συντηρητικών που νοιώθουν την ανάγκη να επιστρέψουν στο παρελθόν, όπου η καταστολή (και συνεπώς η κοινωνική ειρήνη) ήταν ισχυρότερη, αγνοώντας όλους τους παράγοντες που ωθούν τα άτομα μιας κοινωνίας προς την παρανομία, όπως το φαντασιακό του καπιταλισμού (ολοένα και μεγαλύτερη εξασφάλιση πλούτου) και οι πολιτικές ανισότητες. Οι ντετερμινιστικές αυτές απόψεις, πέρα από το ότι είναι λάθος από ιστορική τουλάχιστον οπτική γωνία, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν και αντι-πολιτικές. Διότι, όπως είχε πει και ο Steve Jobs (ο ιδρυτής της Apple): «δεν είναι δουλειά των καταναλωτών να γνωρίζουν τι θέλουν». Μεταφέροντας την παραπάνω φράση στην πολιτική σφαίρα, δεν είναι δουλειά των πολιτών να ασχολούνται με την πολιτική, να γνωρίζουν τι θέλουν. Αυτού του είδους οι καταστροφικές απόψεις διαιωνίζουν τον εγκλεισμό μας στην ιδιωτική σφαίρα, «τη μόνη σφαίρα όπου ο άνθρωπος μπορεί να απελευθερωθεί», λέει η Hannah Arendt (“On Revolution” 114).

Είναι η ευτοπία μια δυνατή πραγματικότητα;

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω η ευτοπία δεν είναι ο τέλειος κόσμος, δεν οραματιζόμαστε ένα παράδεισο. Η ευτοπία θα μπορούσε να χαρακτηρίζεται από απελευθέρωση της ανθρώπινης δημιουργίας και πνεύματος, από πραγματική δημοκρατία, από την πραγμάτωση πολιτικής, κοινωνικής, οικονομικής αυτονομίας. Από μόνα τους αυτά τα χαρακτηριστικά αποκαλύπτουν την εξελικτικότητα μιας τέτοιας κοινωνίας, με φορείς εξέλιξης όμως τους ίδιους τους πολίτες, ως ισότιμα μέλη της. Αποτελεί λοιπόν σύμβαση ο όρος “δυνατή πραγματικότητα”, καθώς δεν είναι μία αλλά μια αλληλουχία πραγματικότητας.

Ένας υπερασπιστής της δυστοπικής (σημερινής) πραγματικότητας θα έλεγε πως η άμεση δημοκρατία, ή η κοινωνική αυτονομία είναι ανεφάρμοστα προτάγματα που είναι αδύνατο να επιτευχθούν. Και είναι αλήθεια πως η ίδια η Ιστορία προσφέρεται ως βασικό του επιχειρήμα. Με την ίδια λογική, όμως, μια γυναίκα του Μεσαίωνα θα χαρακτήριζε ουτοπική τη δυνατότητά της να συμμετέχει ως ισότιμο μέλος της κοινωνίας στις εκλογές, ένας δούλος θα φανταζόταν ως ευτοπία έναν κόσμο χωρίς αλυσίδες και βασανισμούς, ένας αστρονόμος δεν θα πίστευε ποτέ πως κάποτε, κάποιος άνθρωπος θα πατήσει στη Σελήνη. Η Ιστορία υπάρχει για να ανατρέπεται, και όχι για να επαναλαμβάνεται. Η ομοιότητα διάφορων μηχανισμών ή ανθρώπινων συμπεριφορών που παρατηρούνται διαχρονικά δεν οδηγούν στο συμπέρασμα περί επανάληψης της Ιστορίας, αλλά αποτελούν απλώς μία διαπίστωση που έχει να κάνει με το ότι οι άνθρωποι και οι κοινωνίες αν και είναι συγγενικές μεταξύ τους (για ανθρώπους και οργανωμένα συστήματα διαβίωσης μιλάμε πάντα), ωστόσο βρίσκονται σε διαρκή κίνηση. Η μη επανάληψη της Ιστορίας και η επιθυμία μας να την επηρεάσουμε καταλυτικά δεν ταυτίζεται με την πίστη σε κάποιου είδους παρθενογένεση.

Φυσικά, δεν φανταζόμαστε πως θα μπορούσε ένα όμορφο πρωί να συγκληθεί συνέλευση δέκα εκατομμυρίων ανθρώπων ώστε να ληφθούν αποφάσεις ξαφνικά από όλους για όλα. Ούτε όμως πιστεύουμε πως είναι αναγκαία μια “δικτατορία του προλεταριάτου” που θα επιβληθεί θελησιοκρατικά διαπαιδαγωγώντας τους πολίτες κατά τέτοιο τρόπο ώστε να συμμετέχουν στα κοινά. Η άμεση δημοκρατία δεν είναι για εμάς αυτοσκοπός, αποτελεί το μέσο για μια διαρκή επαναστατική διαδικασία, εννοώντας πως η επανάσταση δεν έχει αρχή και τέλος, ο επαναστάτης δεν γίνεται συντηρητικός μετά την “επιτυχία” της εξέγερσης αλλά συνεχίζει να συμμετέχει, να συνδιαμορφώνει και να αμφισβητεί εκθέτοντας τις απόψεις του σε δημόσιο έλεγχο αλλά και κάνοντας αυτοκριτική. Έτσι, η λειτουργία μιας σύγχρονης άμεσης δημοκρατίας απαιτεί την προσαρμογή της θεωρητικής της διάστασης στην πρακτική – προσαρμογή που μπορεί να γίνει με αντικατάσταση θεσμών αντιπροσωπευσης από αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες, μέσα στο ήδη υπάρχον σύστημα.

Εντελώς ενδεικτικά θα αναφέρουμε την δυνατότητα λειτουργίας της άμεσης δημοκρατίας στα αμφιθέατρα των σχολών, αντικαθιστώντας το διεφθαρμένο πελατειακό σύστημα των κομματικών παρατάξεων, έτσι ώστε να εκφράζονται οι ιδέες των πραγματικά εμπλεκόμενων, δηλαδή των φοιτητών (αλλά και των διδασκόντων) και όχι των κομματικών μηχανισμών. Ένα άλλο παράδειγμα είναι η λειτουργία των σχολείων σύμφωνα με το ανοιχτό πρόταγμα του αυτοδιαχειριστικού πειραματισμού, δηλαδή η λήψη και εκτέλεση αποφάσεων σχετικά με ό,τι διέπει την εκπαιδευτική πράξη ενός σχολείου από εκπαιδευτικούς και μαθητές. Μια άλλη δυνατότητα είναι η αμεσοδημοκρατική λειτουργία τοπικών κοινοτήτων, όπου κληρωτές και ανακλητές επιτροπές θα αναλαμβάνουν για μικρό χρονικό διάστημα την εφαρμογή των αποφάσεων της κοινότητας. Όσο οι πρακτικές αυτές θα δοκιμάζονται στην πράξη, έστω σε μικρή κλίμακα, τόσο θα ανανεώνονται, θα εξελίσσονται, θα διορθώνονται πριν εφαρμοστούν σε μεγάλη κλίμακα με τη διάχυση τους στην κοινωνία.

Ενάντια σε κάθε δόγμα προς την ευτοπία

Η σημασία μιας θεωρίας, δεν μπορεί να κατανοηθεί ανεξάρτητα από την πρακτική στην οποία η ίδια αντιστοιχεί. Θα φάνταζε απαράδεκτη οποιαδήποτε προσπάθεια διατήρησης κάποιας ιδεολογικής «ορθοδοξίας», περιορίζοντας τα ιδανικά που αυτή πρεσβεύει από το περιεχόμενο και το αποτέλεσμα της πρακτικής εφαρμογής της. Κάτι τέτοιο μας κάνει να προβληματιζόμαστε σε ό,τι αφορά την εγκυρότητα του ορθόδοξου Μαρξισμού σήμερα: το να προσπαθούμε να ερμηνεύσουμε τα αίτια που διαδραματίστηκαν σε όλες τις χώρες όπου έδρασαν Σταλινικά καθεστώτα, είτε τις ενέργειες των γραφειοκρατιών των κομμουνιστικών κομμάτων αποστασιοποιούμενοι από τη θεωρία που αυτά πρεσβεύουν θα φάνταζε, αν μη τι άλλο, ως πολιτική στρουθοκαμήλου. Έτσι λοιπόν, θα πρέπει να τελειώνουμε με τα Σταλινικά (και όχι μόνο) δόγματα και κάθε είδους ιεδολογική ορθοδοξία και απολυτότητα.

Το πέρασμα από την δυστοπία στην ευτοπία δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί κάτω από συνθήκες ιδεολογικού παρωπιδισμού που συναντάμε συνεχώς σήμερα. Προϋποθέτει ανοιχτότητα και την προσπάθεια κατανόησης των πραγμάτων. «Η μοναξιά» με την έννοια της κοινωνικής απομόνωσης, ή αλλοτρίωσης/ξένωσης [1] «αποτελεί την υλική βάση για την τρομοκρατία και ουσία του ολοκληρωτισμού» (Arendt “The Origins of Totalitarianism” 475). Η αλλοτρίωση αυτή, «έχει γίνει μια καθημερινή εμπειρία... Η ανελέητη διαδικασία με την οποία οδηγεί στον ολοκληρωτισμό και οργανώνει τις μάζες μοιάζει με αυτοκτονική διαφυγή από την πραγματικότητα» έλεγε η Arendt (σ. 478). Πώς εμείς θα νικήσουμε αυτόν τον

απομονωτισμό που τόσο ο καπιταλισμός προωθεί, όσο και το άτομο που αναζητά διεξόδους από την σύγχρονη ιδιώτευση; Μία λύση είναι η αναβίωση του κινήματος των πλατειών, ή έστω η γένεση κάποιου παρόμοιου κινήματος που δε θα βασίζεται σε κάποια έτοιμη δοτή θεωρία, όπου η πράξη δεν θα είναι το αποτέλεσμα μιας δοτής θεωρίας, μιας ιδεολογίας αλλά το αποτέλεσμα πολιτικών συζητήσεων.

Τα κινήματα που επενδύουν στη λογική της μάζας και του όχλου δύσκολα μπορούν να οδηγήσουν σε κοινωνική χειραφέτηση. Η απελευθέρωση προϋποθέτει την ανάδειξη της διαφορετικότητάς του καθενός μέσα από την συλλογική δράση. Όταν η προσωπικότητα ενός ατόμου καταπνίγεται από τις κραυγές του όχλου που δεν ξέρει πραγματικά τί ζητά και τί επιθυμεί, τότε δημιουργούνται καταστάσεις που λειτουργούν ως εφελτήριο για την γένεση ολοκληρωτικών καθεστώτων. Η πραγματική δημοκρατία, προϋποθέτει όλους τους πολίτες να ενώνουν τη διαφορετικότητά τους (η διαφορετικότητα δεν είναι αυτό που τους χωρίζει αλλά αντίθετα, αυτό που τους ενώνει σε ένα δημιουργικό όλον με δυναμική), παραχωρεί στον καθένα το δικαίωμα ν' ακούσει και να ακουστεί, να μάθει και να διδάξει, να έρθει σε επαφή με τον συνάνθρωπό του, αποβάλλοντας έτσι τον απομονωτισμό που τον οδηγεί στον σεχταρισμό και τον φανατισμό. Αν υπάρχει κάτι που θα πρέπει να νικήσουμε, αυτό είναι η απομόνωση στην οποία έχουμε περιπέσει • η απομόνωση που καλλιεργεί διαφόρων ειδών φοβίες και προκαταλήψεις για το διαφορετικό (επειδή δεν έχουμε έρθει σ' επαφή με αυτό). Τέλος, δεν είναι μόνο ο καπιταλισμός αυτό που θα πρέπει να ξεπεράσουμε αλλά και οι κάθε είδους θεολογικού τύπου ιδεολογικές προσεγγίσεις. Η υπερβατικότητα, η μεταφυσική, η θρησκευτικότητα, η άκαμπτη αιποκρατία, στέκονται εμπόδια στην ελευθερία που επιδιώκουμε.

Ο δρόμος για την ευτοπία δεν είναι στρωμένος ούτε με δελτία τύπου, ούτε με κομματικά ψηφοδέλτια. Το κίνημα των αγανακτισμένων, η μαζική συμμετοχή του κόσμου στις πορείες του 2011, η δημιουργία αλληλέγγυων δικτύων, άνοιξαν το μονοπάτι για το μέλλον. Απορρίπτουμε κάθε μοναδική αλήθεια, κάθε ηγετική φυσιογνωμία, κάθε δογματική πεποίθηση, συνεχίζοντας την κοινωνική επανάσταση που ποτέ δεν έχει τελειώσει, βρίσκεται εν σπέρματι στην ψυχή του καθενός μας. Ας απελευθερωθούμε από τα δεσμά του εγώ, αφήνοντας το εμείς να πλημμυρίσει.

Βιβλιογραφία:

- Καστοριάδης, Κορνήλιος. Είμαστε Υπεύθυνοι για την Ιστορία μας. Πέμπτη έκδοση, Πόλις, 2001.
Καστοριάδης, Κορνήλιος. Ο Θρυμματισμένος κόσμος. Ύψιλον βιβλία, 2001.
Καστοριάδης, Κορνήλιος. Η «ορθολογικότητα» του καπιταλισμού. Ύψιλον βιβλία, 1997.
Καστοριάδης, Κορνήλιος. Η άνοδος της ασημαντότητας. Ύψιλον βιβλία, 2000.
[1] Εμπειρικός Ανδρέας. Τα πουλιά του Προύθου, από τη συλλογή "Ενδοχώρα" 1945.
Arendt, Hannah. The Origins of Totalitarianism. Third Edition, London, 1996.
Arendt, Hannah. On Revolution. Penguin Books, Second Edition, 1973 (first published in 1963).
Hobbes, Thomas. Leviathan. Oxford University Press, Second Edition, 1909.
[2] Ελευθεροτυπία: [Αβγατίζει η... φτώχεια στην Ευρώπη](#)
[3] Καστοριάδης, [Η δημοκρατία ως διαδικασία και ως καθεστώς 2](#).

Συγγραφή: [Efor, Julien Febvre lan Delta](#)

Σύντομο URL: <http://wp.me/pyR3u-9J3>